

Зв'язки і листування літератора М. І. Середи з героями – «шестидесятниками»

Кілька років тому в бібліотеках Нетішина з'явилася книга «Ми боролись за Україну»¹. Цю книжку справедливо можна назвати малою енциклопедією українського правозахисного руху. Її автор — письменник з Мощаниці на Острожчині Микола Іванович Середа.

Перегорнемо сторінки. «Встаньте, славні козаченьки, кошові гетьмани! Допоможіть рідній неньці порвати кайдани!» — назва першого розділу збірки; другий: «Сторінки на відродження духовності — рідної мови і культури»; третій: «Поезії». Портрет автора — типовий українець в літах: високе чоло, відкритий, чимось замилуваний погляд, сорочка-вишиванка, на столі — великі руки, одна на одній, в незвичному для них спокої. Далі вірш: «Іду до Вас». До кого?

Ось, на наступних сторінках, їх портрети-світлини: Олесь Бердник, Микола Кошиль (лікар Б. Антоненка-Давидовича), Євген Сверстюк, Іван Драч, Борис Антоненко-Давидович, Михайлина Коцюбинська, Оксана Мешко, Микола Руденко, Левко Лук'яненко, Олекса Тихий, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл з Атеною Пашко. А далі портрети однодумців з другого розділу книги — Олена Середа, сестра автора, Світлана Лелях, Ліна Костенко, Ігор Копестинський, Григорій Гребенюк, Ярослав Гомза, Галина Гордасевич. Імен без фотографій значно більше: згадуються Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Юрій Литвин, Ольга Гейко, Микола Горбаль, Ярослав Лесів, Дмитро Мазур, Михайло і Богдан Горині, Іван Кандиба, Юрій Бадзьо, Богдан Ребрик, Іван Гель, Валерій Марченко, Іван Світличний, Опанас Заливаха, Андрій Сахаров, Сергій Параджанов, Іван Миколайчук, Алла Горська, Володимир Івасюк, Богдан Климчак, Михайло Осадчий, Григорій Приходько, Гелій Снегірьов...

Хто ж цей автор, що мав і має таких знайомих? Його побратимів Україна знає. А що їй відомо про нього? Тим часом, прочитаймо хоча б заголовки публіцистичних заміток, роздумів, нарисів: «В ім'я прав людини», «Послідовники ОУН-УПА. До 20-ліття створення Української Гельсінської Спілки», «Ми боролись за Україну», «Життя величне і страждальне. До 100-річчя з дня народження Б. Д. Антоненка-Давидовича», «Козацька мати» (Оксана Яківна Мешко), «Виразник високих патріотичних діянь. До 75-річчя від дня народження українського письменника Миколи Руденка», «Круті дороги державотворця» (про Л. Г. Лук'яненка), «Утята струна. Минуло 10 років з дня смерті Василя Стуса»...

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

Огляд книги — це вже розповідь про автора. Ще кілька заголовків: «Лихо з розуму» (50 років загальній Декларації прав людини), «Про патріотизм і зраду», «Життя духовного основа», «Вчитися говорити правильно», «Плекаймо рідне слово», «І в серці обізветься рідна мова», «Чи можна жити без держави?», «Розтоптані квіти»...

У 2005 р. острозька газета «Життя і Слово» вмістила фото і текст під заголовком «Козакує по життю». На світлині — чоловік, зодягнений в незвичний військовий однострій. З підпису дізнаємось, що це Микола Іванович Середи — «добре знаний на Острозчині як літератор, творець слова, великий патріот»². І далі: «Так, у 1992 році за активну правозахисну діяльність Микола Середи відзначений високою нагородою з Канади — ювілейною медаллю УПА «Воля або смерть!» до «50-річчя утворення УПА 1942-1992», а також Почесною грамотою. У 1999 році вступив у Вільне Дніпровське козацтво. Був Крайовим отаманом Острозького куреня і референтом журналів «Козацька нація» і «Козацька рада»³.

А ще все своє життя пан Микола сіє слово. І проросло воно збіркою новел-перлин «День ангела»⁴ («Вишиванка», «Мамин любисток», «У церкві», «Незабудька»...), поетичним розмаєм-книжкою «Заповіт Українця»⁵, зокрема віршами: «Під небом України», «Доля», «До книг», «Живу!», «Лицар волі», «Вишиванка», «Чари української ночі» (там є такі слова: «Молиться гай Середів аж до рання, шепче молитви клечанням віт»), «Туга», «Журба», «Мій човен»; публіцистикою серця, з огляду якої ми почали нашу розповідь; також — повістями, оповіданнями, статтями, нарисами, історично-краєзнавчими розвідками в газетах і журналах України та української діаспори. Коли ж усе це сіялось і ростилося, якщо за фахом цей чоловік — будівельник, муляр, і зводив оселі для людей і школи — для дівчорі? З його ініціативи і за його участю в Мощаниці заліснено величезну яругу, яка має назву «Гай Середи»⁶.

Дуже стисло перераховане нами вище промовисто свідчить, що Микола Середи — яскрава, неординарна постать. Але той, хто звернув увагу на збірку «Ми боролись за Україну», напевне, чекає почути про нашого героя щось більше. І він не розчарується у своєму чеканні. В 1976 році М. І. Середи став першим членом Української громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Остріжчині⁷, а згодом — і Української Гельсінської Спілки (УГГ — УГС). І, виявляється, М. І. Середи знають у Польщі, Німеччині, Канаді і навіть у далекій Аргентині як майстра-патріота українського слова, якого подарували Україні Черкащина і Рівненщина⁸. В колі його побратимів — чимало тих, чі імена згадано вище, а також публіцист Михайло Гачинський; учитель-фольклорист Ярослав Гомза, кандидат технічних наук Г. С. Гребенюк⁹. Жалкує М. І. Середи: «Згадую усіх, особливо тих, що передчасно віддали своє життя на вітар України»¹⁰.

Його громадянське і поетично-публіцистичне становлення відбувалося в Мощаниці Острозького району, де й понині він мешкає з 1965 р. Але зустрічі з видатними соратниками, лицарством волі, відбувалися замолоду в різних містах України. Потім, коли тяжко, надовго і смертельно захворіла дружина, він уже не мав можливості подорожувати. Уся його правозахисна діяльність звелася до листування, розмноження і розповсюдження документів УГГ — УГС та її виконавчого комітету, написання патріотичних історичних розвідок, публіцистики і виступів перед земляками лише на острозьких теренах.

Цей чоловік, на диво, невибагливий до життя, про що скажемо далі, давно самотній (кохана дружина й любя донька померли з хвороб¹¹), з глибокими і болючими карбами в серці, на тілі і на чолі. Часто приходять йому на пам'ять оці поетичні рядки: «Є в мене одіж, як в добрих мужів, Є в мене й хата — все потом нажив. Є в мене предків казка жива, Усе в мене є, тільки щастя нема. Одначе, на себе я смерть не зову, А з серцем розбитим живу та живу... Хай мені пісня розгладить чоло, Хай залікує підбите крило. Я ж Україні служу, не мовчу, Хай над землею душею злечу» («Туга»). Тільки щастя нема... Та ніхто ніколи не бачив Середу занепаłego духом.

М. І. Середя кохає малу і велику Батьківщини попри всі кривди й абсолютне невизнання його патріотичних зусиль тими, хто мав би це зробити. Зрештою, хто повинен це зробити? Любити Україну, як, наприклад, Шевченко, Симоненко, Довженко, Стус, Руденко, Григоренко завжди було небезпечно. Чим сильніша любов — тим більше кривд. Парадокс? І лише ті, що люблячим серцем осягали велике минуле Русі-України, мали силу ігнорувати цей парадокс, перемагати і звичайний людський страх, і образи.

М. І. Середя, письменник, публіцист, поет, пісняр, краєзнавець, великий поборник української мови, народився 1 жовтня 1939 р. в сім'ї козацького походження в столиці садоводів України Млієві Городищенського району Київської, згодом — Черкаської області.

Батьком не довелось натішитись, зате недовго мав дві мами. Вони та ще історія рідного народу внесли в його серце «промінчик краси, що донедавна згасав, і був би вмер, приглушений несусвітнім насильством й незауважений»¹². Він зберіг цей промінець, а той, будучи відблиском «світла життя», у свою чергу, не раз у нерівній боротьбі оберігав його серце від отруйної повені «злих пристрастей», від затоплення лютою сліпотою, що заважає бачити небо, жито, калину... і — людину. Скалічену, можливо, звироднілу від «нечистих духів», але — людину. Як лікар бачить у біснுவатому, перш за все, людину, так поет, якщо він від Бога, бачить в «запорошеному злом силуеті» все-таки образ і подобу Божу. А думка в обох одна: як цій людині допомогти? На жаль, така висота світобачення дається небагатьом...

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

У 1954 р. Микола закінчив Мліївську семирічку №2. В сьомому класі почав писати оповідання та вірші. Їх друкували місцева районка «Колгоспні лани» та обласна газета «Молодь Черкащини». Мріяв бути українським філологом або — журналістом. Доля ж розпорядилася по-іншому.

Батько, Іван Якимович Середи, загинув у роки Другої світової війни 22 серпня 1944 р. в молдавському селі Пенхул. Рідна сестра, Олена, 1930 р. н., за спротив податківцям першою в родині була примусово в 1947 р. відправлена на Донбас, у шахту. Далі мати, Горпина Тихонівна, неграмотна колгоспниця, за спротив податківцям і несплату податків, у тому числі й за кілька всохлих дерев та три порожні вулики, була осуджена закритим судом і опинилася досить далеко і на досить довгий час — в таборах, де копали уранову руду. Без усякої амністії відбула своїх 13 літ (з них 3 — заслання) і, повернувшись додому, через три місяці померла.

Тим часом, малого Миколку на свій страх і ризик прихистила учителька-вдовиця Харитина Давидівна Онопрієнко, мати двох напівсиріт — доньки Майї та сина Генадія, якій він згодом присвятив своє перше оповідання «Золоте серце» і яку теж називав мамою. Це вона навчила хлопця любити Україну, її історію і мову. Ця мужня жінка зберігала в хаті заборонене видання «Кобзаря», а також твори М. Грушевського. Прийшов час, і Х. Д. Онопрієнко поплатилася за те, що прийняла дитину «ворога народу» у свій дім — була виключена з партії комуністів, позбавлена права учительвати, відбула п'ять років примусових робіт на колгоспних цукрових плантаціях на користь держави¹³.

Уже в 13 літ Микола почав наймитувати у працівників Мліївської науково-дослідної станції — обидві мами навчили хлопця працювати, а не красти і обманювати. Отак заробляв собі миску борщу, якісь недоношені одяжину та взуття. І писав, писав... Писав нестандартно і відсилав свої «дописи» в місцеві газети.

Далі була Криворізька будівельна школа ФЗН №13, яку закінчив 1956 р. «Практика» підвернулася несподівано: десь висловив якийсь незадоволення владою... В результаті як «безпритульний неблагонадійний» був етапований в липні того ж року ще з деякими земляками — «приятелями по нещастю» на Крайню Північ, за Полярне коло, на Кольський півострів. Тут, на так званій 250-ій милі, де 9 місяців триває зима з 50-градусними морозами, під номером в'язня «257», довелося йому будувати один з таборів, зокрема, для «неблагонадійних неповнолітніх»¹⁴, який, за початковою назвою палаткового містечка «Глухарь», закладеного в долині Плацкартна, під кордоном з Фінляндією, далі так і зберігав цей топонім¹⁵. Споруджував дорожнє сполучення до Кандалакші. Потім був ще якийсь об'єкт військового призначення, бо будматеріали доставляли моряки з берегової оборони¹⁶.

Після важких робіт у спецбудзагоні терміном включно з липнем 1958-го року, який розміщувався в тому ж таборі «Глухарь», була служба на Північному ВМФ, на кораблі «Маленький охотник». Там редагував стіннівку «Матросская вахта». Згодом був переведений в берегову оборону, а звідти — в Україну, в м. Славуту, в будівельний батальйон.

Після військової служби працював на Славутській меблевій фабриці, де разом з поетом і столяром Миколою Мачківським випускав стіннівки «Славутський меблевик» та «Їжак». Вдячна пам'ять зберегла образ доброї єврейки, тьоті Фені, в котрої п'ять років жив на квартирі, по вул Дзержинського (номера будинку не пам'ятає), біля школи і бібліотеки. В цей період, а точніше — в 1960 р. познайомився з дівчиною з Мощаниці на Острожчині Оленою Андріївною Калюжнюк, робітницею міської пекарні. Непересічне кохання стало основою вірного, щасливого шлюбу¹⁷.

Творче натхнення не полишало щирого українця. Друкувався в місцевій славутській і острозькій, а також в республіканській періодиці. В 1964 р. у Києві через кандидата медичних наук М. Г. Кошиля познайомився з ідейним наставником літераторів-«шестидесятників», а згодом і правозахисників Б. Д. Антоненком-Давидовичем. Серце Миколи Середи постійно шукало цього глибокого, а відтак, і небезпечного потоку боротьби за Україну без комуністично-атеїстичної ідеології. Чимало громадян різних національностей колишнього Союзу розуміли, що цей плагіат з великої християнської ідеї про братерство народів не дієздатний, бо не враховує людської свідомості, точніше, не звертав на неї уваги, а також не розумів, що мораль без глибокої божественної основи — це фікція.

Три тижні жив і лікувався М. І. Середя в М. Г. Кошиля в Києві, на вул. Німанській, 6/52. І майже щодня відвідував з ним старійшину українського патріотичного руху Б. Д. Антоненка-Давидовича. Тут формувалася осередок людей, вплив яких на українське поспільство був вирішальним. «Шестидесятники, — пише М. І. Середя, — сформували таку соціальну вікову групу, яка репрезентувала нові ідеали життєустрою, а також... шкалу суспільних цінностей, заснованих на національних гаслах та прагненні до трансформації тоталітарної системи [в демократичну]»¹⁸.

У 1965 р. М. І. Середя на запрошення письменників-байкарів Петра Красюка та Петра Карася разом з Миколою Мачківським взяв активну участь у з'їзді письменників Хмельниччини та Рівненщини в м. Хмельницькому, де познайомився з видатними київськими письменниками-«шестидесятниками» Миколою Руденком та Дмитром Косариком. Згодом, через кандидата технічних наук, правозахисника, члена редколегії тижневика «Нескорена нація» Г. С. Гребенюка зійшовся з письменником і філологом Олексою Тихим та поетесою і критиком Г. Л. Гордасевич.

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

Зав'язалася щира ділова дружба. І понині в приватному домашньому архіві Миколи Івановича зберігаються листи Г. С. Гребенюка та Г. Л. Гордасевич і навіть бандероль останньої від 15 жовтня 1985 р. з книжкою «Двадцять років і один день»¹⁹. А книгу «Слід зірниці»²⁰ Галина Леонідівна, «котра свого часу навчалася в Острозькому педучилищі, бувала в Мощаниці та інших селах Острожчини»²¹, подарувала йому з рук в руки.

Ось рядки з листа Г. С. Гребенюка від 11. 03. 82 р. Трохи навіть дивно дізнаватися, що в той час наші сучасники могли спілкуватися таким стилем: «Дорогий пане-брате Миколо, Вашого листа одержав. На жаль, дати на листі немає. Чому я так ретельно пишу про ці нюанси? Напевне, хтось цікавиться (нашими листами. — Авт.), незаконно, звичайно. Може, коханки? Якби ж були вони. Отаке... Я навчався у Ленінградському політехнічному інституті протягом 5 1/2 років. Користувався науковою бібліотекою м. Ленінграда. Потім, коли навчався у Москві в аспірантурі, то теж користувався бібліотекою (ім. Леніна. — Авт.). Це я для чого все це кажу: видання 30-х років Антоненка-Давидовича Б. Д. я майже всі якщо не читав, то перегортав. А з перших його видань маю книгу «Запорошені силуети» (1925 р.). Цю книжечку з дарчим написом він подарував торік мені й синові Тарасикові. Зараз Б. Д. дуже хворіє, дружина його лежить паралізована. Довгий час я був завідуючим лабораторією, а потім знайшли щось у мені націоналістичне і витурили. Надзвичайно радий нашому заочному знайомству. З сердечним привітом і найщирішою повагою Грицько»²².

На поштовій листівці з портретом Т. Г. Шевченка напис: «Земляче і друже Миколо! Сердечно вітаю з 50-річчям! Будьмо! Грицько. 1 жовтня 1989 року. P. S. Чому мовчите?!»²³. Нині в архіві М. І. Середи зберігається п'ять листів і три поштівки цього автора.

У ті далекі повоєнні роки молодий Середя будував табір «Глухарь» разом із земляком з Донеччини Ярославом Гомзою. Проте близько знайомі вони тоді не були. Дороги їх розійшлися — Гомза потрапив на Сибір. І ось листівка від 5 червня 1980 р.: «Шановний Миколо Івановичу! Вашу адресу, мабуть, не без Вашої згоди, надіслав мені М. Гачинський. Думаю, що наше знайомство було б взаємно корисним. З повагою — підпис: Гомза»²⁴. Фотолистівка «1949 — 25-ліття т-ва «Волинь» — 1974. Почаївська Божа Мати. Вінніпег. Канада» з написом на титульній стороні: «Шановний друже Миколо, з Великоднем будьте здорові! І... слово встало. І слово правди понесли По всій невольничій землі (Його) апостоли святії. Веселих свят усій Вашій родині! Гомза. Квітень, 1984»²⁵.

Згодом Я. Гомза став членом редколегії громадського та літературного часопису Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих «Зона». Від цього автора в М. Середи — п'ять листівок. Але найцікавішими

є листи Л. Г. Лук'яненка, де піднімаються проблеми правозахисної діяльності зміцнених духом патріотів України.

Після прилучення до УГГ розпочався неоголошений нагляд органів держбезпеки. Пізніше були й обшуки в хаті; вилучалася кореспонденція, прозові і поетичні твори. Проте будівельник з Мощаниці зберігав вірність обраній дорозі. До речі, на ту пору він уже встиг самотужки здобути середню освіту і склав екстерном іспити на атестат зрілості, закінчити Вінницький енерготехнікум за повним стаціонарним курсом механіки. Загалом трудова біографія Середи вкладається у таку фразу: «Працював будівельником у різних будівельних і сільськогосподарських організаціях, в (мощаницькому — Авт.) колгоспі (ім. Куйбишева. — Авт.), машиністом локомотиву і парових котлів середньої потужності, оператором печей випалювання (дренажної трубки. — Авт.) на підприємствах, фабриках і заводах Черкаської, Хмельницької, Рівненської областей»²⁶.

Тим часом в Україні стрімко розвивалася діяльність правозахисників. Але майже всю Групу сприяння було відчутно нейтралізовано. Її керівника Миколу Руденка після арешту в лютому 1977 р. з часом вислано за межі Союзу РСР. В грудні 1977 р. знову ізолювали Левка Лук'яненка. Керівництво жменькою уцілілих дисидентів, серед яких був і М. Середа, взяла на свої жіночі плечі бабуся-вчителька О. Я. Мешко. Зрештою, в 1980 р. заарештовано і «козацьку матір». Про це Микола Іванович дізнався від поштового кур'єра УГГ зі Львова Ігоря Копестинського, який доставив свіжу пресу та забрав до друку його публіцистику²⁷.

Після звільнення з ув'язнення В. М. Чорновіл з уцілілих «лицарів волі» і, що важливо відзначити, з ініціативи члена Координаційного комітету Групи О. Я. Мешко створив літом 1988 р. сильну політичну організацію — Українську Гельсінську Спілку (УГС). Згодом, у квітні 1990 р., «УГС сурмить збір і на Установчому з'їзді, який відкрила О. Я. Мешко, перетворюється на Українську Республіканську партію, головою якої одногосно обирається [депутат ВР УРСР] Левко Лук'яненко»²⁸.

В кінці 80-их рр. М. І. Середа без особливих перешкод вийшов на зв'язок з Л. Г. Лук'яненком, котрий на ту пору, після 10-річного ув'язнення, перебував на засланні в Томській обл. Хоча пан Микола двічі був у штаб-хаті Групи сприяння, тоді йому не вдалося познайомитися з головним юридичним фундатором УГГ. Але він мріяв про це. Ось рядки з листів (подаємо скорочено) великого патріота України адресату в Мощаниці:

«Слава Україні! Шановний пане Миколо! Щиро дякую Вам за повіншування та лист, що я їх отримав 1. 09. 88, повернувшись з короткої відпустки до Чернігова. Той факт, що Ваші листи до львів'ян не доходять, хай Вас не дивує: провід Укр. Гельсінської Спілки є під особливою увагою

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

КДБ. Та це не страшно. Якщо у Вас є бажання прислужитися справі українізації України та розширенню свободи й демократії, то для цього є багато можливостей. Отже, якщо маєте бажання хоч бодай трохи щось робити задля добра спільної справи, тоді напишіть мені про це та трохи докладніше про себе. До Вашого відома: я теж належу до проводу УГС²⁹ і спроможний Вам дещо порадити. Дай, Боже, Вам доброго здоров'я. Будьмо! (Підпис). 3. 09. 88 р.»³⁰.

«Слава Україні! Шановний пане Миколо! 17 вересня отримав Ваш лист з біографічною довідкою та листівкою. Дякую. Радий Вашому діловому настрою. Мені подобаються люди, що не марнують час і життя у безплідних гаданнях на тему: згине Україна чи не згине. Мені подобаються люди, що, не марнуючи сил на подібні гадання, користуючись з історичної нагоди, докладають усіх сил, щоб посилити опір русифікаторській навалі, напруженою своїх сил зупинити її, а потім і перейти в наступ за повернення уже зрусифікованих українців до лона українського національного тіла. Ви знаєте, що я належу до виконавчого комітету (ВК) Укр. Гельсинської спілки. УГС — це реорганізована Укр. Гель. Група. Процес реорганізації не закінчено. Реорганізація відбувається на основі документу «Декларація принципів». Надсилаю Вам цей документ. Прошу прочитати і обговорити на Вашій «Партії безпартійних». Якщо Вам сподобаються основні ідеї, прошу написати мені ваше ставлення до УГС. Я був би радий, коли б Ви погодилися вступити [в] УГС, а ще краще, коли б ви погодилися вступити до неї не один, а групою. Якщо Ви не знайомі з кимось іншим з УГС і не знайомі з журналом УГС «Українським вісником», я зможу в цьому допомогти. Дай, Боже, Вам доброго здоров'я. 18. 09. 1988 р. (Підпис). Р. S. Був би радий отримати Ваше фото»³¹.

«Слава Україні! Пане Миколо! Я не отримав Вашої коштовної бандеролі напевно через те, що 13. 10 — переселився із Березівки і поки що туди не навідувався. Змушене переселення вибило мене на якийсь час зі звичного штибу життя. Я вельми радий, що Ви готовий приєднатися до нас і стати учасником УГС. Дай Боже! Ще прошу Вас зробити таке. З'їзьте до члена УГС за адресою: 265100, м. Дубно-4, вул. Тувинських добровольців, 3, кв. 72, Куриляка Степана Миколайовича. Виконавчий комітет УГС тепер створює обласні філії, того ми зацікавлені в створенні Рівенської філії. Побалакайте також з Миколою Яковичем Курчиком, що мешкає в с. Харалуг, Корецького району. Надіюся, що він також вступить до УГС. Дай, Боже, доброго настрою і успіхів на шляхах українізації. с. Костырево. Будьмо! (Підпис). Р. S. Вкладаю фото з чернігівської відпустки»³².

Зазначаємо, що М. І. Середи вийшов на зв'язок з М. Я. Курчиком і запрошував його до себе на зустріч. Той пообіцяв. На разі, в домашньому

архіві має від нього три листи. В останньому, від 20 лютого 1989 р., харалужанин зауважує: «Питаєте, чи пише до мене Дмитро із Коломиї? Вже давно мав від нього листи. Дмитро — мій побратим по ув'язненню на уральському спец-таборі №36. Ви напевно чули про той жахливий табір?»³³ В М. І. Середи зберігся лише один лист, датований 12. 04. 1989 р., від згаданого пана Дмитра (Гриньківа) — головного редактора коломийського альманаху «Карби гір», який друкував твори автора з Мощаниці. Але продовжимо подавати витяги з листів Л. Г. Лук'яненка.

«Слава Україні! Вельмишановний пане Миколо! Вашу бандерольку зі світлиною отримав з деяким запізненням. Бачу, що Ви — людина творча і, очевидячки, дивитеся на світ Божий та місце України в ньому так саме, як і всі інші люди мого кола. Це вельми радує мене. Я написав був недавно до Львова і радив прийняти [Вас] до УГС. Якщо Ви ще не оформили вступу, то я з цим листом надсилаю Вам бланк заяви зі своїм рекомендаційним підписом. Одержавши його, спрямуйте в листі до одного з секретарів Виконавчого комітету УГС. Їх, крім мене, три чоловіки: Чорновіл, Михайло Горинь та Зіновій Красівський. Їхні адреси: (наводяться. — Авт.). Адресу В'ячеслава Чорновола знаєте. Виконавчий комітет буде радий, якщо Ви надсилатимете свої дописи до «Українського вісника»... На разі, надсилаю Вам відозву виконкому до українського народу. Якщо Ви поділяєте її зміст, було б добре, коли б збрали підписи під нею і тоді спрямували до Львова за адресою: (додається. — Авт.). Треба підписувати лист у 2-х примірниках. З підписами ВК звернеться до урядів ССРСР та УССРСР. Вітання Вашим друзям. Шкода, що Ваша дружина хвора. Хай Господь зміцнює її. Щире вітання їй. Членських внесків УГС поки що не запровадила, хоч, звісна річ, у майбутньому без них не обійтись. Будьмо! 28. 11. 88 року. (Підпис)»³⁴.

«Шановний добродію Миколо, дякую за добрий лист №359 з двома листівками. Дякую за повіншування. Коли я радив їхати до Куриляка, я не знав про Ваші складні сімейні обставини. Тепер я бачу, що, не виїжджаючи з дому, Ви спроможні багато зробити своїм пером. УГС, її Виконавчий комітет зацікавлені створити Рівенську філію УГС, і якщо ви листовно втрьох (М. І. Середя назвав нам імена цих «трьох»); але їх зустріч не відбулася. — Авт.) домовитесь про зустріч у Вашому домі, це було б дуже добре. А далі я надіюся, що кожен із вас зможе залучати до УГС нових людей і створити міцнішу обласну організацію. У середині січня я переїду на Україну за адресою: 251922, Чернігівська область, м. Седнев, вул. Леніна, 19/2. Проблему забезпечення друкованою продукцією доведеться розв'язувати гуртом. 25. 12. 88 р. Будьмо! Ваш (підпис)»³⁵.

«Слава Україні! Добрий день, добродію Миколо! Я виїхав з Парабелі 17 січня (1989 р. — Авт.). У Томську мене зустріли російські колеги. 18 січня

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

В. Фаст провів мене до Юрія Шухевича, що живе в будинку інвалідів «Лесная дача», за 70 км від Томська. Пан Шухевич-Березинський справив на мене дуже добре враження. Незважаючи на повну сліпоту, він [...] зовсім не втратив інтересу до життя і був поінформований про всі українські та міжнародні події. Увечері, 18-го мені організували зустріч з Томським товариством «Меморіал». На всіх трьох зустрічах я роз'яснював наш мирний рух за демократизацію совітського суспільства та боротьбу за свободу України. 20 січня, пізно увечері я прилетів до Москви, зустрівся з кількома активними правозахисниками, відвідав редакцію «Експрес-хроніки». Мав приємну розмову з панею Лесею Ласкавою про початки українського громадського життя українців у Москві та її особисту поетичну творчість. На поїзд мене провів білорус Кукобака Михайло Гнатович, що недавно звільнився з ув'язнення. Українська земля зустріла мене навдивовиж теплою погодою — кінець січня, а погода, немов у квітні. 26-го приїхав до брата Сашка в Чернігів, а наступного дня у містечку Седневі зустрівся з мамою та сестрою Зіною. 28 січня мої речі приїхали з Томська, і Сашко на своєму авто допоміг перевезти їх до Седнева. 2 лютого я мав потрібний штамп у своєму паспорті. Першого лютого приїхав мій старий побратим І. Кандиба, і ми після тривалого розлучення мали про що гомоніти. Закінчивши прописку 2 лютого, ми виїхали до Києва. У Києві 2, 3 і 4 лютого дні вщерть були заповнені цікавими і корисними зустрічами. Відбули нараду Координаційної ради УГС, намітили ряд заходів, обговорили розвідку «Що далі?» На шосту годину була призначена нарада Київської обласної філії УГС. О пів на шосту мене і Чорновола похапала міліція. За пітори години [мене] висадили в Чернігові, на площі Куйбишева. Виявляється, що вивезли з Києва тільки мене та Чорновола. Нарада Київської філії УГС відбулася, хоч і не так, як планували. [...] Коорд. рада постановила заснувати газету і призначила на гол. ред-ра Сергія Набоку»³⁶.

«Пане Миколо! Ваш лист №13 з двома віршами отримав 27. 01. 89 р. Щиро дякую. Ваші міркування слушні, і я радію, що Ви не просто правильно розумієте проблеми України, але й маєте дух іти до дружніх і недружніх до нас людей і несете їм нашу правду. Треба наступально поширювати ідею відродження укр. мови, культури та сміливо прямувати до самостійності. Для більшої продуктивності Вашої (і нашої загалом) інтелектуальної праці Вам потрібна друкня (друкарська машинка). Як Ви гадаєте? Надсилаю Вам одну заяву прокуророві УССР (датована 21 лютого 1989 р. — Авт.). Чи маєте знайомих нашого гатунку на Півдні України? Вітання Миколі К. та Степану К. 25. 02. 89 р. Будьмо! (Підпис)»³⁷.

«Слава Україні! Шановний пане Миколо! 16 березня отримав Вашого листа. Щиро дякую. Хотілось би знати, що Вам потрібно для залучення

нових людей до УГС? [...] Я думаю, до кінця року наші ряди зростуть дуже помітно. З Городищенського району, як і з Черкащини загалом, знайомих не маю. Пане Миколо, чи надходили до Вас бодай якісь матеріали УГС? 21. 01. 89 р. Всеукраїнська Координаційна Рада розподілила області України поміж шістьома членами Виконавчого комітету УГС. Відповідно до цього рішення зв'язки з Рівенською областю має здійснювати Хмара Степан Ількович. Він живе за адресою: (наводиться. — Авт.). Я написав листа панові Хмарі і дав йому трьох вас, рівенчан адреси. Напишіть і Ви йому листа. А коли б Ви мали друкню (друкарську машинку), вона б у Вас не стояла без діла? Вкладаю копію Оголошення (щодо знайомства з діяльністю УГС. — Авт.). Подивіться, може і Ви щось подібне зможете робити для залучення людей до УГС? Вкладаю запитальник УГС до кандидатів у депутати. Він може знадобитися в час підготовки до наступних виборів. Чи мали Ви передвиборчі документи УГС? Будь ласка, напишіть коротку реляцію про вибори панові Хмарі. Будьмо! 26. 03. 1989 р. (Підпис)»³⁸.

Додамо, що М. І. Середа незабаром отримав друкарську машинку. За його письмовим свідченням, машинка «Москва» була подарована ВК УГС (в Мощаницю її доставив Г. С. Гребенюк). Пан Микола, за його ж словами, на ній передруковував і розповсюджував такі спілчанські документи, як «Українська Гельсінська Спілка. Декларація принципів» і «Статутні принципи Української Гельсінської Спілки» від 7 липня 1988 р., «Наші першочергові завдання» (Обіжник №1 ВК УГС для місцевих груп і філій від 27. X. 1988 р.), відозви ВК УГС «Народе України!» та ВК УГС і Львівської облради УГС «Дорогі співвітчизники!» (до 40-річчя Загальної Декларації прав людини) тощо. Однак «друкня» з часом була вилучена компетентними органами через те, що не була в них зареєстрована.

Від В. М. Чорновола, помимо всього іншого, надійшов і зберігся «Обіжник ч. 5 Виконавчого комітету Української Гельсінської спілки», в якому повідомляється, що «2 квітня 1989 року відбулося чергове засідання Всеукраїнської Координаційної Ради УГС. Було розглянуто умови колективного членства в УГС; стан підготовки Всеукраїнської Конференції УГС; прийнято Звернення до Президії Верховної Ради СРСР з приводу арешту керівників комітету «Карабах»; заслухано інформацію про хід ланцюгової голодівки на захист українського політв'язня Богдана Климчака, оголошеної 9 березня 1989 р. Київською філією УГС; прийнято звернення до місцевих філій УГС збирати кошти на допомогу багатолітньому в'язневі [...] концтаборів, осліпленому в тюремних застінках Юрію Шухевичу, що нарешті повертається на Україну...»³⁹.

Навіть і ця «крапля» оглянутого листування переконливо свідчить, що М. І. Середа був всебічно поінформований про широку правозахисну

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

діяльність УГС, а також і сам був учасником мирного руху за демократизацію радянського суспільства. На жаль, чимало листів від друзів-«угеесівців», каже Микола Іванович, з відомих причин не збереглося. Серед уцілілої кореспонденції — дуже цікавий на 8-ми сторінках лист пані Чеслави Героц⁴⁰ («Працюю я у Львові в польській школі...»), котра допомогла М. І. Середі отримати адресу сина Івана Крип'якевича пана Романа. В ньому читаємо: «Я вже вкотре перечитала Вашого листа. Дійсно, Ви робите велику справу. Душа радіє, що є в народі такі сили і такі люди. Я підтримую Вашу діяльність. Схвалюю Ваші підписи, приєднуюсь до Вашого протесту...».

У пресі Спілки та інших тогочасних прогресивних виданнях зацвіла жовто-блакитним квітом публіцистика М. Середи. Ось рядки із статті «Культуру — на село!»: «Як відомо, партократія і бюрократія різних рангів і чинів як на селі, так і в містах різних підпорядкувань вельми галасливо досі скандує як узагалі проти перебудови, проти НРУ, так і проти введення в життя нашої споконвічної національної символіки, а також гімну «Ще не вмерла Україна» — чудової поезії, яку написав у минулому столітті київський етнограф Павло Чубинський.[...] Встановлюють негласний нагляд на місцях за окремими піонерами перебудови; затримуються і зовсім не допускаються — заарештовуються окремі номери української і російської журнальної періодики. Так, наприклад, куди я вже тільки не звертався, але й досі не отримав 3 і 4 номери квартальника «Пам'ятки України» за 1989 р. Чи не тому, що там розповідається про символіку? Не отримав також і 10 та 12 номери «Нового мира», де надрукований «Архіпелаг ГУЛАГ» О. Солженіцина. [...] Важаю, що Україна як суверенна держава повинна мати своє українське військо на зразок козацтва з відповідними строями одягу. Добре було б, якби Україна мала і свої гроші...»⁴¹.

У часописі «Зона» вміщено історичну розвідку автора з Мощаниці «Побудова пам'ятника Хмельницькому в Києві». М. І. Середи дослідив, що справа з пам'ятником тягнулася з 1868-го по 1888 рік. Монумент був встановлений через... «украинофильскую интригу», на противагу «зарождавшемуся тогда украинскому сепаратизму»⁴².

До 1990 р. на творчість М. І. Середи в межах Союзу було накладено, за його ж висловом, «політичне табу». Тому в цей час він плідно співпрацює з періодикою української діаспори. В архіві літератора-правозахисника збереглося чимало примірників органу головного правління Українського суспільно-культурного товариства «Наше слово» і додатка до нього — літературного та популярно-наукового журналу «Наша культура», які регулярно вміщували його дописи та поезії. Оглянемо деякі з цих публікацій.

«НС» за 9 грудня 1979 р. вмістило повідомлення М. Середи про те, як йому випадково поталанило у своєму селі знайти інформацію за листопад 1913 р. про чудових українок, сестер-співачок Вікторію і Наталію Божко, які народилися в одному з нью-йоркських хмарочосів, в сім'ї батька-емігранта. Своім співом вони зачарували Америку. Два мільярдери пропонували руку красуні Вікторії. Але дівчина відхилила ті освідчення. Сестри мріяли побачити Україну. На запрошення артистки М. Доліної вони приїхали в Росію...

В цьому ж часописі за 9 березня 1980 р. в замітці «Рукою Тараса» подано враження М. Середи від подорожі шевченківськими місцями України; а в газеті за 18 травня т. р. вміщено його глибоке дослідження про перлину української лірики XVIII ст. пісню «Їхав козак за Дунай». «НС» від 24 липня 1980 р. подає розвідку мощаницького українофіла «Останній кіш» — про Чорноморську Кубанську Січ. Число 39-те «Нашого слова» (28. 09. 1980) публікує його ж статтю «Про Микитинську Січ». Розвідка М. Середи «Пісні Діонісія Бонковського» із згадкою про пісню «Там, де Горинь розіслався...» на слова, можливо, С. Руданського з'явилася в газеті українців Польщі 8 лютого 1981 р. «Забутий поет — сучасник Маркіяна Шашкевича» — так називається кореспонденція нашого земляка про поета і драматурга, поборника тверезості Рудольфа Моха із Станіславщини, видрукувана в 13-му номері «НС» за 26 березня 1989 р. Ці та інші публікації могли б свого часу стати окрасою будь-якого радянсько-українського часопису, вони розкривають широкий світ уподобань пана Миколи, його закоханість в історію й мистецтво Калинового Краю.

В архіві письменника — лише чотири примірники «Нашої культури» з Варшави. Восьме число цього додатка до «НС» за серпень 1980 р. подає його об'ємний матеріал «Чародій садівництва» — про Л. П. Симиренка, мешканця рідного обом Млієва. Героєм іншої розвідки став також земляк із села Зелена Діброва, Городищенського району, живописець Фотій Красицький. Він був онуком Т. Г. Шевченка по сестрі Катерині. Батько митця, Степан Антонович — син коханої Тарасової сестри. Ф. Красицький у 1904 р. створив портрет Лесі Українки, котрий знаходиться в Київському державному музеї Т. Г. Шевченка АН України⁴³. Інше дослідження переносить нас у світ «Живопису професора Т. Шевченка»⁴⁴; четвертий номер «НК» за 1982 р. видрукував статтю М. Середи «Екслібриси П. Прокопіва».

Із закордонною пресою зв'язок було налагоджено через правнуків із славного роду Кобзаря. Зокрема, в цьому патріоту України допомогли такі ж щирі її сини й дочки — директор літературно-меморіального музею Т. Г. Шевченка в с. Шевченкове (Кирилівка) Валентина Терентіївна Шевченко, письменник Дмитро Красицький, учителі Валентина та Іван Шевченки, директор школи ім. Т. Г. Шевченка Борис Іщенко.

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

Фундаментальна праця літератора — повість «Гість з Петербурга», присвячена життю й діяльності Т. Г. Шевченка. Вона частково публікувалася в місцевій періодиці⁴⁵, а нині підготовлена до друку в окремій збірці усіх творів М. І. Середи про Кобзаря, серед яких — оповідання «Поетова таємниця»⁴⁶, публіцистичні статті «Навіки з Шевченком»⁴⁷, «Завжди сучасний»⁴⁸, «Живий між нами»⁴⁹ та ін., всього до трьох десятків. Чекає своїх коштів на друк і повість в новелах «Козаки». Дослідницькі статті «Де народилася Роксолана?», «Звідки родом гетьман Богдан Хмельницький?», «Доля наказного отамана», історичний образок «Мальви», документальні розвідки про М. Грушевського, Сергія Єфремова, Панаса Мирного (Рудченка), Лесю Українку, Максима Рильського і багато інших творів насичені любов'ю і повагою до справжніх патріотів рідної землі.

М. І. Середи є автором цілого ряду памфлетів, зокрема, «Наш паровоз», «Е, що вам, панове...», «Соціалістичні завоювання», багатьох гуморесок у прозі, а також роздумів на теми патріотичного виховання молоді, відродження рідної української пісні, звичаїв, обрядів, традицій. Бібліографія художньої, публіцистично-краєзнавчої творчості, як на умови і життєві обставини М. І. Середи, просто величезна. Багато що втрачено назавжди. Нам вдалося скласти список того, що залишилось. В ньому 181 праця сільського літератора. Бібліографія про нього складає щонайменше 31 публікацію.

В 1990 р., 19 серпня, М. І. Середи скликав у своєму селі, Мощаниці установчі збори, на яких було створено осередок Народного Руху України (за перебудову), до складу якого увійшли шість колишніх вояків УПА (серед них — три жінки), а також 16 юнаків. Організатора цих зборів одностайно вибрали головою первинної організації НРУ. Активісти відновили й упорядкували місцевий найбільший в Острозькому районі повстанський цвинтар, який за вказівкою НКВД було стерто з лиця землі. Тут же було насипано символічну курган-могилу і встановлено на ній березовий хрест.

Мощаничани брали активну участь в мітингах і пікетах в Рівному, Острозі, Здолбунові, Нетішині, Слауті, Шепетівці; а раніше домагалися визволення з ув'язнення і заслання Левка Лук'яненка, Івана Макара та Степана Хмари, надсилаючи телеграми у Верховну Раду УРСР та Верховний суд УРСР.

І знову праця, праця, праця — тепер уже окрилена подихом відчутної, принаймні, в політичному відношенні свободи. В 1997 р. невгамовний громадський діяч створив у Мощаниці осередок «Молода просвіта» ім. Т. Г. Шевченка. Чотири роки очолював його і читав для сільської молоді лекції з української мови та літератури, історії України і ін.

У збірці «Ми боролись за Україну» письменник помістив деякі свої лекції на захист материнської мови, прочитані ним під час існування в

Мощаниці «Молодої просвіти». Про діяльність цього осередку він ще раніше опублікував статті «Діє «Молода просвіта», «Барвисті гілки просвітянської науки», «Щоб гарно висловлюватись...», «Чи є різниця між словами «воля» і «свобода»?», «Відгомін далеких віків», «Над «Історією України-Русі» Миколи Аркаса». Просвітницька діяльність подвижника знаходила відображення в тижневиках «Волинь», «Нетішинський вісник», «Трудівник Полісся», «Життя і Слово». Його учні згодом навчалися у вузах України, в т. ч. в Національному університеті «Острозька академія», а нині працюють журналістами, юристами, педагогами, зберігаючи в серцях добру пам'ять про сільського навчителя-просвітителя. При зустрічах шанобливо називають його Батьком, а між людьми — наш Навчитель⁵⁰.

Мощаничани тричі обирали його депутатом сільської ради. У 1998 р. балотувався до Острозької райради від НРУ, «але не пройшов через прокрустове ложе [с]фальсифікованих виборів»⁵¹. М. І. Середа є членом Острозької ради Всеукраїнського об'єднання ветеранів (ВОВ).

Невтомного літератора добре знають в школах Острозького району і сусіднього м. Нетішина. З нагоди виходу його книг в навчальних закладах, а також міських бібліотеках влаштовувались презентації.

Залишається додати, що книги М. І. Середа видає власним коштом на свою мізерну мінімальну (в 2005 р. отримував 333 гр.) пенсію. Також і нашу ілюстровану розвідку про нього «Гаї Миколи Середи»⁵² він фінансував з власної кишені, щоправда, ледь спромігся на 40 примірників. Складаючи гривню до гривні, буває, їсть через день-два, перебивається хлібом і чаєм. А ще ж треба купувати ліки: мав надзвичайно тяжку незагойну травму — перелом ноги від наїзду автомобіля. На початку 2008 р. цю ногу йому ампутовано. А одіж? А вугілля чи хоча б дрова? Садити город не здужає. Дім, який до останнього цвяха і дощечки звів власними руками, розфарбував і який визирав із тоді ще молоденького гайка, як писанка, тепер є однією з найбідніших і найсумніших осель не тільки на Остріжчині, а й, мабуть, в усій Рівненській області. Бувало, взимку не було чим протопити в грубці. Доводилось спати в пальті і в шапці. Інколи заходить сусідська дитина, занесе молока...

Ось він, наш менталітет, ось причина того, чому «маємо те, що маємо»: як був чоловік молодший і дужчий, щодня вистачало у хаті гостей — бо він же сам їх і збирав. Були тут і збори, і лекції, і колективні мрії про незалежну Неньку-Україну. Тепер усе те — в минулому. От чому, мабуть, «щастя нема...» Але пан Микола — стверджуємо гарантовано — про це не думає і цим абсолютно не переймається. У нього оптимізму вистачає ще на десятьох. Йому головне — аби Україні було добре, аби Україна жила: «Зроду не боюсь я смеркання, Хоч тиснуло на душу воно... І плакав-радів, як

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

світання Барвилось блакитним вином. [...] Україно моя, зажурений світку,
Як вибором крилам ми злети — Збудуєм тебе, наче квітку, Яку оспівають
поети!..» («Іду до Вас»). Ентузіазм вражаючий. А він же на ту пору, як писав
ці рядки, і з палкою ледь ноги переставляв. І тепер пише, пише, пише. Десятки
і десятки захоплюючих публікацій і... жодної копійки гонорару.

Отак живе учень Б. Антоненка-Давидовича і соратник Миколи Руденка,
Галини Гордасевич, пана Левка Лук'яненка... Останній, коли кілька років
тому був в Острозі, на питання: «Чи знаєте Ви Миколу Середу з Мощаниці»,
подумавши, відповів: «На жаль, такого не пам'ятаю...» Буває.

Залишається дисидентів з дитячих літ наспівувати вряди-годи: «Хай
мені пісня розгладить чоло, Хай залікує підбите крило...»

Примітки

1. Середи М. Ми боролись за Україну. — Острог, 2005. — 144 с.
2. Перепелиця Н. Козакує по життю //Життя і Слово. — 14. 10. 2005. — №83-84. — С. 3.
3. Там само.
4. Середи М. День ангела: Новели, етюди. — Острог, 1992. — 32 с.
5. Середи М. Заповіт Українця: Поезії. — Острог, 2005. — 80 с.
6. Див., напр.: Пура Я. Середів гай //Край наш у назвах. — Рівне: Перспектива, 2002. — С. 145.
7. Данилюк М. Правозахисник з Мощаниці //Замкова гора. — 2002. — 23 серпня. — №34. — С. 2. В нарисі «Козацька мати» М. І. Середи в деталях розповідає, як було створено цю групу в хаті О. Я. Мешко в Києві, по вул. Верболозній, 16: «9 листопада 1976 р.[...] в будиночку О. Я. Мешко, на Верболозній, у Києві за одинадцятьма підписами було оприлюднено Декларацію про створення Групи і опубліковано перший її Меморандум. [...] «Шестидесятники»-правозахисники діяли не підпільно, а чесно ставили свої підписи і адреси під документами Групи, простуючи до в'язниць. Тому Оксана Яківна декого тримала в резерві (тобто частина імен офіційно не розголошувалась. — Авт.), в тому числі був і я. [...] Вона ще казала: «З вами, резервниками, я ще Брежнєва переживу». І не помилилася козацька мати, пережила і його». (Див.: Ми боролись за Україну. — С. 33).
8. Лелях С. Майстер рідного слова //Середи М. Заповіт Українця: Поезії. — С. 4.
9. Середи М. Довгий шлях до справедливості //Вісник малозахищених. — 2005. — 16-30 квітня. — №8. — С.3.
10. Там само.
11. Подарувавши в жовтні 1985 р. М. І. Середи свою книгу «Двадцять років і один день», письменниця Г. Л. Гордасевич залишила в ній такий автограф: «Всьому сімейству Серед бажаю щастя і здоров'я і обіцяю обов'язково приїхати на золоте весілля. Галина Гордасевич. 13.10. 85 р. Донецьк». Не судилося...
12. Середи М. У церкві / День ангела. — С.14.
13. Середи М. Ніч перед стратою //Трудівник Полісся. — 2001. — 4 травня. — №18. — С. 3.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*

14. Серeda М. Про що розповідає і нагадує фотографія //Нетішинський вісник.— 1998. —15 січня. — №3. — С. 3; Серeda М. Штрихи до життєпису: Рукопис. — С. 2 // Матеріали міського краєзнавчого музею м. Нетішина.
15. Дубасюк Н., Панюк О. Наш навчитель //Життя і Слово. — 1998. — 6 червня. — №46. — С.1; Серeda М. Сповідь: Повість у новелах. В «Глухарі» //Трудівник Полісся. — 2001. — 13 квітня. — №15. — С. 9.
16. Серeda М. Сповідь: Повість у новелах. «Ніч перед стратою» //Трудівник Полісся. — 2001.— 4 травня. — №18. — С. 3.
17. У спогадах і творах М. І. Середи знаходимо світлий образ першого, ще підліткового кохання — мліївську красуню Віру, з якою доля розлучила назавжди. (Див., напр., вірш «Пісня першого кохання» //Заповіт Українця. — С.7;
18. Серeda М. Штрихи до життєпису: Рукопис. — С. 4.
19. Гордасевич Г. Двадцять років і один день: Повісті. — Донецьк: Донбас, 1985. —152 с.
20. Гордасевич Г. Слід зірниці: Лірика. — К.: Рад. письменник, 1986. —126 с.
21. Данилюк М. Вказ. праця.
22. Лист Середі Миколі — Гребенюк Г. С., м. Краматорськ-23, вул. О. Вишні, 13/35, від 11. 03. 1982 р.// Архів Середи М. І.
23. Лист Середі Миколі — Гребенюк Г. С., м. Краматорськ-23, вул. О. Вишні, 13/35, від 2. 10. 1989 р. // Там само.
24. Лист Середі Миколі — Гомза Я., смт Очеретине, Донецької обл., вул. Садова, 56, від 5. 06. 1980 р. //Там само.
25. Лист Середі Миколі — Гомза Я. (адреса і дата відсутні) // Там само.
26. Серeda М. День ангела. — С. 2.
27. Серeda М. Ми боролись за Україну. — С. 33.
28. Там само. — С. 42.
29. Л. Г. Лук'яненко, хоч і був на спецпоселенні, «в березні 1988 р. прийняв пропозицію членів УГГ і очолив Виконавчий Комітет Гельсінської групи...» (Див.: Серeda М. Ми боролись за Україну. — С. 41).
30. Поштова листівка Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., п. Березовка, Томська обл., Парабельський р-н, від 3. 09. 1988 р. //Приватний архів М. І. Середи.
31. Лист Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., п. Березовка, Томська обл., Парабельський р-н, від 18. 09. 1988 р. // Там само.
32. Лист Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., с. Костирево, Томська обл., Парабельський р-н. Конверт втрачено; дата на листі відсутня // Там само.
33. Лист Середі Миколі — Курчик М. Я., с. Харалуг, Рівненська обл., Корецький р-н, від 20. 02. 1989 р. // Там само.
34. Лист Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., с. Костирево, Томська обл., Парабельський р-н, від 28. 11. 1988 р. // Там само.
35. Поштова листівка Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., с. Костирево, Томська обл., Парабельський р-н, від 25. 12. 1988 р. // Там само.
36. Заказний лист №849 Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., м. Седнів, вул. Леніна, 19/2, Чернігівська обл., від 23.02.1980 р.// Так само.

*Зв'язки і листування літератора М. І. Середи
з героями – «шестидесятниками»*

37. Поштова листівка Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., м. Седнів, вул. Леніна, 19/2, Чернігівська обл., від 23. 02. 1989 р. // Там само.
38. Заказний лист №228 Середі Миколі — Лук'яненко Л. Г., м. Седнів, вул. Леніна, 19/2, Чернігівська обл., від 26. 03. 1989 р. // Там само.
39. Заказний лист №413 Середі Миколі — Чорновіл В. М., Львів-58, вул. Левітана, 16, кв. 53, від 11. 04. 1989 р. // Там само.
40. Лист Середі Миколі — Героц Ч. м. Львів, вул. Криворізька, 67/16, від 17. 02. 1989 р. // Там само.
41. Серед М. Культуру — на село! // Прапор. — 1990. — №9. — С. 157-158.
42. Серед М. Побудова пам'ятника Хмельницькому у Києві // Зона. — 1995. — №10. — С. 176-179.
43. Серед М. Живописець — сучасник Лесі Українки // Наша культура. — 1981. — №2. — С. 3-4.
44. Серед М. Живопис професора Т. Шевченка // Наша культура. — 1982. — №1. — С. 1-2.
45. Серед М. Дружня бесіда: Уривок з повісті «Гість з Петербурга» // Нетішинський вісник. — 2001. — 27 жовтня — №93-94. — С. 6; Серед М. Плідна мліївська ніч: Уривок з повісті «Гість з Петербурга» // Нетішинський вісник. — 2002. — 13 квітня — №47-48. — С. 7; Серед М. У теплиці: Уривок з повісті «Гість з Петербурга» // Нетішинський вісник. — 2002. — 29 червня. — №70-71. — С. 11.
46. Серед М. Поетова таємниця: Оповідання // Нетішинський вісник. — 2005. — 4 березня — №9. — С. 8.
47. Серед М. Навіки з Шевченком // Життя і Слово. — 1994. — 5 березня. — №17. — С. 3.
48. Серед М. Завжди сучасний // Життя і Слово. — 1995. — 8 березня. — №18. — С. 2.
49. Серед М. Живий між нами // Життя і Слово. — 1993. — 10 березня. — №18. — С. 2.
50. Дубасюк Н., Панюк О. Наш навчитель // Життя і Слово. — 1998. — 6 червня. — №45. — С. 1.
51. Штрихи до життєпису... — С. 16.
52. Вихованець В. Гаї Миколи Середи. — Острог, 2006. — 44 с.